

HOLARKTİK FLORA VİLAYƏTİ VƏ QAFQAZ FLORASININ COĞRAFI TİPLƏRDƏ PAYLANMASI

F.Ə.BABAYEV

Bakı Dövlət Universiteti

bun@box.az

Holarktik flora vilayəti dünyanın 6 flora vilayətindən ən irisidir. Bu Boreal və Qədimaraliqdənizi yarımşəltənətinə bölünür.

Dünyada olan coğrafi bölgələr oxşar florası olan yerlər əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Bu baxımdan Qafqaza aid bölgələr Qafqaz florasında arealın coğrafi tipləri müəyyənləşdirmir. Bunu Qrossheyms 1936-cı ildə "Qafqaz florasının analizi" kitabında ilk dəfə 7 tipdə paylanmasını qeyd etmişdir. Ancaq bəzi botaniklər bunu dərinədən bilmədən ya qəbul etmir və ya coğrafi bölgələrlə eyniləşdirir. Bunu nəzərə alaraq məqalədə arealın coğrafi tipləri haqqında qısa məlumat verilir.

Dünyada müxtəlif ölkələrin florasının öyrənilməsi yeganə flora sisteminin yaranmasına səbəb olmuşdur. Dünyanın oxşar flora üstünlüyü olan yerləri flora vilayətləri kimi qeyd edilir. Bu həmin yerlərdə endemik fəsilə, cins və növlərin çox və oxşar olmasına görə müəyyənləşdirilir. Yer kürəsinin flora vilayətlərini – vilayətlərə, əyalətlərə və s. bölürlər. Bunlar da yarımvilayətlərə, yarıməyalətlərə və s. bölünə bilər. Belə ardıcılıq yunanca xarion adlanır. Bu Tarril (Turrill, 1959) tərəfindən irəli sürülmüşdür. Böyük xarionomik vahid bitkilik şəltənəti (Requum Vegetabile) adlanır. Mülliflərin çoxu, o cümlədən Sehimithüsen, 1961; Mattisk, 1974 və başqaları dünyada qurunun florasını 6 flora vilayətinə bölmüşlər. Bunlara Holarktik (Holarctis), Paleotropik (Paleotropis), Neotropik (Neotropis), Kap (Capensis), Avstraliya (Austiralis) və Antarktida (Antarctis) aiddir. Bu bölgü bitki coğrafiyasında düzgün hesab edilir. Ancaq Holarktikanın cənub və şimal sərhədlərinə aid çoxlu fərqli suallar meydana çıxır. Dünyada qeyd edilən bütün coğrafi bölgələri tamamilə düzgün hesab etmək olmaz. Məsələn, Kuznetsov (1909) Qafqazda 19 əyalət, Çrossheyms və Sosnovski (1929) 10 əyalət, 19 il sonra Çrossheyms (1948) 9 əyalətə bölmüşdür. Buna görə də bölgülər şərti sayıla bilər. Bitki areallarının zonal, vertikal yerləşməsi, həmçinin dağ və düzənlikdən keçməsi bitkilinin fərqlənməsinə səbəb olur. Bu xəritədə müyyən flora aid xəttin çəkilməsində çətinlik yaranır. Buna görə də dünyanın flora vilayətlərinə görə bölgüsü zamanı müxtəlif alimlər fərqli bölgülər irəli sürmüşlər. Vult (1944) qeyd edir ki, Enqlər və Drudenin bölgüsünə Popovun (1927) əlavəsi Aralıq dənizi flora vilayətinin sərhədləri üçün düzgün sayılır. Burada Orta Asiyanın şimalı, Turan, Cənqar, Hindiquş dağ sistemi, Pamur – Altay, Krımın cənubu, Zaqafqaziya, Kiçik Asiya, Ərəbistan, Afrikanın şimalı, Atlantik və Aralıqdənizi sahilləri (Priney yarımadasının şimalından başqa) daxildir.

Dünyanın flora vilayətlərinə aid axırıncı bölgələrdə yuxarıda qeyd edilən Aralıq dənizi flora vilayəti Holarktik flora vilayəti kimi qəbul edilir.

Holarktik flora vilayəti Holarktik şəltənət kimi verilir. Bunu 2 yarımşəltənətə 1.

Boreal, 2. Qədim Aralıq dənizinə bölünür. Boreal yarımşəltənətə 4 vilayət: 1. Sirkumboreal, 2. Şərqi asiya, 3. Atlantik şimalı Amerika, 4. Qayalıq dağ vilayəti; Qədimaralıqdənizi yarımşəltənətinə: 1. Makroneziya, 2. Aralıq dənizi, 3. Saxara- Ərəbistan, 4. İran- Turan vilayətləri aid edilir.

Qrossheym, Sosnovski (1928) “Qafqazın botaniki – coğrafi rayonlaşdırılması təcrübəsi”, Qrossheym (1939) “Qafqazda yayılan birləpəlilərin bir sıra coğrafi əlamətləri” və Musayev (1971) Azərbaycanda yayılan taxılların coğrafi yayılmasına aid fikirləri Qafqaz florasında ayrı-ayrı növlərin arealının coğrafi tipini və ya arealının genetik mərkəzini müəyyənləşdirmir. Ümumilikdə Holarktik flora vilayətinə aid olan Qafqaz və eləcə də Azərbaycandakı bitkilərin oxşarlığını göstərir.

Qafqaz florasında arealın coğrafi tipini və ya genetik mərkəzini ak. Qrossheym (1936) müəyyənləşdirmişdir. Qrossheym “Qafqaz florasının analizi” (1936) kitabında Qafqaz florası haqqında məlumat cədvəli vermişdir. Orada Qafqaz florasının 7 tip, 17 sinif, 49 əsas qrup və 22 keçici qrupda paylanması qeyd etmişdir. Həmçinin əsərdə Qafqazda olan 600 növdən 1200 növün (yuvarlaq olaraq) endem olduğu göstərilmişdir.

Beləliklə, Qafqazda qeyd edilən az sayda bitki növləri müstəsna olmaqla bütövlükdə Qafqaz florasının arealın coğrafi tipini qeyd etmişdir. Bu sonra Qafqaz florasının I-VI cildlərində (1946-1964) öz əksini tapmışdır. Qrossheymin vəfatından sonra VII-VIII cildlər yazılmadığından onun başladığı iş demək olar ki, yarımçıq qalmışdır. Ancaq qeyd edilən məlumatlara əsasən Qrossheym Qafqaz florasının arealın coğrafi tiplərində paylanmasını bütövlükdə müəyyənləşdirmiş sadəcə VII-VIII cildlər yazılmadığından orada öz əksini tapmamışdır.

Qrossheymə görə Qafqaz florasının 7 coğrafi tiplərinə: 1. Qədim (III dövr meşə), 2. Boreal, 3. Bozqır, 4. Kserofit, 5. Səhra, 6. Qafqaz, 7. Adventiv coğrafi tiplər aiddir.

Kserofit tipə 3 sinif: 1. Aralıq dənizi; 2. Ön Asiya; 3. Mərkəzi Asiya; 13 əsas qrup və 9 əlavə qrup daxildir. Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda hər hansı regionun florasını arealın coğrafi tiplərinə görə analiz etdikdə hidrofittlər, hiqrofittlər, mezofittlər və s. səhvən kserofit tipə düşür. Həmin floranı ekoloji qruplara görə analiz edərkən hidrofittlər, hiqrofittlər, mezofittlər kserofit tipdə deyil, özünəməxsus qrupda paylanır. Bunu nəzərə alaraq kserofit tipin Qədimaralıqdənizi tipi ilə əvəz edilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir (Babayev, 2007). Bununla yanaşı arealın səhra coğrafi tipi var. Səhra bitkilərinin hamısı ekoloji baxımdan kserofitlərdir. Bunu Qrossheym kserofit tipdə deyil, səhra tipində vermişdir. Çünki coğrafi tiplər ekoloji bölgü deyildir.

Bitkilərin birincili areallarının genetik mərkəzinin təyin edilməsi son dərəcə çətin olub, paleantoloji sübutlar və dünya florasını dərinləndirən bilmək tələb olunur. Qafqaz florasının arealın coğrafi tiplərində paylanmasında qeyd edilən bəzi nöqsanların aradan qaldırılması nəticəsində Qafqaz florasının areallarının genetik mərkəzinin təyin edilməsində çox böyük əhəmiyyəti var. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi botaniklər Qafqaz florasının arealın coğrafi tiplərində paylanmasını dərinləndirən bilmədən Qrossheymin bu dəyərli işini səhv hesab edir. Bunu nəzərə alaraq, Qafqaz florasının arealın coğrafi tiplərində paylanmasına aid bəzi mülahizələr irəli sürdük (Babayev, 2007). Həmin mülahizələrdən ən əhəmiyyətli Qrossheymin (1936) Qafqaz florasını coğrafi tiplərə görə analiz edərkən qeyd etdiyi Kserofit tipin Qədimaralıqdənizi tipi ilə əvəz edilməsidir. Belə ki, kserofitlik suya tələbatına görə bitkilərin ekoloji qruplarından biridir. Areal isə hər hansı bitki növünün coğrafi yayılma sahəsindən bəhs edir.

Göründüyü kimi Aralıq dənizi vilayətində olan bitkilər içərisində hidrofittlərdən tutmuş kserofitlərə və səhra bitkilərinə kimi arealın coğrafi tipinə aid bitkilər mövcuddur.

Qrossheymin Qafqaz florasının coğrafi tiplərdə paylanması ardıcıl olaraq nə-

zərdən keçirək.

I Qədim (III dövr meşə tipi) – Qafqaz florasından olan 6000 növdən 1200 növün arealının genetik mərkəzi Qafqazdır. Ancaq bunun 399 növünün həqiqi endem olduğunu qalanına isə şübhə etdiyini qeyd etmişdir. Sonrakı tədqiqatlarda sübutunu tapmışdır. Endemik bitkilər Qrossheymə görə Kiçik Asiya Aralıq dənizi növlərindən ibarətdir. Bu III dövrdə iki mərkəzdən Qafqazın qərbində “Kolxid”, mərkəzində “Hirkan” olmaqla bir - birindən asılı olmadan inkişaf etmişdir. Qalan növlər Holarktik səltənətin digər yerlərindən Qafqaza keçmişdir. III dövrün axırlarında və IV dövrün əvvəllərində şimal qütbədən cənuba tərəf baş verən buzlaşma 39-cu en dairəsinə kimi bitki örtüyünü tələf etmişdir. Ancaq bəzi yerlərdə bitki örtüyü qalmışdır. Buzlaşma Orta Asiya dağlarında 1000-1200 m-dən, Azərbaycanda Talışda 800-1000 m-dən yuxarıların bitki örtüyünü tələf etmişdir. Qədim III dövr bitkiləri bəzi refyuuqlarda (sığınacaqlarda) qala bilmişdir. Bunlardan Qafqazda: Gürcustanda “Kolxid”, Azərbaycanda “Hirkan” sığınacaqlarını göstərə bilirik. Burada yayılan bitkilər buzlaşmadan sonra öz arealını genişləndirə bilməyən relik – endemik bitkilərdir.

Iberiya qrupuna aid endemik bitkilər baş silsilənin cənub yamacı vasitəsilə cənuba keçmişdir. Talışda endem bitkilər 4 qurşaqda yerləşir (Qrossheym, 1936. Babayev, 2004).

Talışın düzən meşələri – Xəzər dənizinin ətraflarından başlayaraq dağətəyinə kimi davam edir. Burada meşə əmələgətirən ağaclardan dəmirağacı (*Perrotia persica*), şabalıdyarpaq palıd (*Quercus caschtanifolia*) və s. yayılmışdır.

Talışda 600-700 m hündürlükdə düzən meşələrin davamı kimi qeyd edilən ağaclar meşə əmələ gətirir. Burada tək-tək hirkan ənciri (*Ficus hircana*) qeyd edilir.

600-700 m-dən 17000-18000 m-ə kimi şərğ fıstığı üstünlük təşkil edir. Meşənin seyrək yerlərində ikinci mərtəbədə hirkan pirkalı (*Ilex hircana*), azat ağacı (*Zelcova hircana*) yayılmışdır. Şərğ fıstığı müstəsna olmaqla qeyd edilən ağaclar qədim III dövr relik – endemik elementlərdir.

II. Boreal tipi. Bunlar əsasən şimaldan (Avropa və Sibirdən) gələn flora elementidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Qrossheymə görə Boreal tipə daxil edilən holarktik sinif hazırkı bölgələrdə Holarktik flora vilayəti və ya Holarktik səltənət kimi verilir. Bu da öz növbəsində borael yarım səltənətə və Qədim Aralıqdənizi yarım səltənətinə bölünür. Bunlar haqqında yuxarıda qeyd edilmişdir. Holarktik sinfə aid bitkilərin xeyli qismi cənubdan Qafqaza keçdiyi üçün onların sirkumboreal adlandırılması məqsədəuyğun olar. Sirkumboreal Holarktik səltənətin şimaldan cənuba tərəf davam edən ən iri vilayətidir.

III. Bozqır tipi. Bozqır elementləri Ön Asiya, İran, Kiçik Asiya, Rusiyanın cənubundan - Pontik və Turan mənşəlidir, bir qisim bitkilər isə dağlardan gəlmiş və Aralıq dənizi mənşəlidir.

IV. Kserofit tipi. Bunun haqqında yuxarıda geniş izahat verilmiş və Qədim Aralıq dənizi adlandırılması məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

V. Səhra tipi. Qrossheymə görə cavan olub, 2 qrupa bölünür:

1. Saxara-İran,

2. Turan elementləri aiddir. Bunlar Qədim Aralıqdənizinin quruması nəticəsində Qafqaz Aral-Xəzər düzənliyindən səhra qrupuna aid flora elementləri və halofitlər keçmiş, həmçinin Orta Asiyadan digər kserofit mərkəzlərdən, cənubdan – İran və Mərkəzi Asiyadan, Şimaldan KQ və BQ-dan dəniz sahilləri vasitəsilə miqrasiya etmişdir. Qrossheymə görə bunlar “boreal” növlər olmayan, İran və Kiçik Asiya vasitəsilə keçən bitkilərdir.

VI. Qafqaz tipi. Buraya Qafqaz sinfi daxildir. Qafqaz flora elementlərinin arealının

mərkəzi Qafqazdadır və yuxarıda endemik bitkiləri haqqında məlumat verilmişdir.

VII. Adventiv tipi. Coğrafi tiplərin qısa mülahizəsindən göründüyü kimi endemik bitkilər müstəsna olmaqla qalan flora elementləri bu və ya başqa yollarla Qafqaza miqrasiya etmişdir. Adventiv bitkilər dünyanın başqa flora vilayətlərindən sonradan gələn bitkilərdir. Bunların yaşama şəraiti dünyada uyğun olduğundan müxtəlif vasitələrlə asan yayılır. Məsələn, su bitkiləri, alaq bitkiləri və s. dünyanın hər yerində suyun tərkibi və mədəni bitkilərin becərilən sahələri ekoloji baxımdan uyğun olduğundan belə bitki qrupları bu və ya digər ölkələrə asanlıqla keçə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev F.Ə. Bitki coğrafiyası. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2004, s.291.
2. Babayev F.Ə. Qafqaz florasının coğrafi tiplərdə paylanmasına aid bəzi mülahizələr. BDU-nun xəbərləri, təbiət elmləri seriyası, 2007, №2, s. 71-75.
3. Алехин Б.Б. География растений. М., 1944. с.493.
4. Вальтер Г. Растительность земного шара. т.т. I-II, М., 1968, с. 480.
5. Вульф Е.В. Историческая география растений. История флоры земного шара. М.: Л., 1944, с. 532.
6. Сочов В.Б. Классификация и картографирование высших подразделений растительности земли. В кн. Современные проблемы географии. М.: 1964, с. 167 -173.
7. Гроссгейм А.А. Анализ флоры Кавказа. Баку, 1936, с. 257.
8. Гроссгейм А.А. Растительный покров Кавказа. М., 1948, с. 267.
9. Ильинский А.П. Растительность земного шара. М.-Л., 1937, с.448.
10. Толмачев А.И. О некоторых количественных соотношениях во флорах земного шара. Вест. ЛГУ, 1970, 15 сер. Биол., с.33-74.
11. Mattick F. Übersicht über die Florenreche und Florengebiete der Erde, 1964, p. 626 -630.

ГОЛАРКТИЧЕСКАЯ ФЛОРИСТИЧЕСКАЯ ОБЛАСТЬ И РАСПРОСТРАНЕНИЕ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ТИПОВ АРЕАЛОВ

Ф.А.БАБАЕВ

РЕЗЮМЕ

Флора голарктической области самая широкая из 6- областей флоры мира. Она распределена под области: Бореальная и Древнесредиземноморская. Вся флористическая область (Кузнецов, 1909; Гроссгейм, 1936; Сосновский. 1928; и др.) не определяет географический тип ареалов Кавказской флоры. Однако Гроссгейм (1936) впервые определил 7 географических типов ареалов - Кавказской флоры. В статье кратко представляются географические типы ареалов Кавказской флоры.

HOLARCTIC AND FLORISTIC REGION AND SPREAD OF THE GEOGRAPHICAL TYPES OF NATURAL HABITATS OF THE CAUCASIAN FLORA

F.A.BABAYEV

SUMMARY

The flora of the holarctic region is the widest out of the six regions of the world flora. It is spread under the regions like Boreal and the Ancient Mediterranean. All the floristic region (Kuznetsov, 1909; Grossheym, 1936; Sosnovskiy, 1928; Musayev, 1971) cannot determine geographical types of the natural habitats of the Caucasian flora. Nevertheless, Grosseym (1936) for the first time could determine seven geographical types of natural habitats of the Caucasian flora. The author briefly presents geographical types of the natural habitats of the Caucasian flora in the article.